

Проблеми експонування обрядового глиняного посуду в сучасній музейній практиці

Однією з найчисельніших категорій експонованих предметів у музеях України є керамічні вироби, зокрема, глиняний посуд. Значний інтерес науковців і не тільки, викликає посуд у природному для нього середовищі: в хатах біля печей, і на припічках, на полицях, мисниках, лавах і під ними. Нині традиції використання глиняного посуду в культурі харчування українців забулися, відтак широкий загал має змогу ознайомитися з його вжитковою функцією на старих зображеннях (картини, фото), кіно, музейній експозиції. Остання, на нашу думку, найбільш реалістично ілюструє нашу минувшину. Оскільки в сьогоденні глиняний посуд — це здебільшого музейна річ, вкотре наголосимо на тому, що нині існують проблеми не лише музейного атрибутування, але й експонування глиняного посуду, як вжиткового так і посуду «особливого ґатунку» — ритуального призначення. Чи —не найперша цьому завада —відсутність уніфікованого термінологічного апарату і широкого розповсюдження набутків сучасної керамологічної науки.

Глиняний посуд у часи його використання українцями (в даному контексті обмежимося хронологічним періодом від другої половини XIX – до першої половини XX століття) окрім повсякдення, застосовувався для здійснення обрядів під час календарних, релігійних та родинних свят. Цей посуд відрізняється від буденного часом і способом використання, в деяких випадках — формами, декором чи окремими його елементами. Іноді це дуже цікаві і незвичні для споглядання вироби, що неодмінно викликають питання «що це» і «для чого»? Таким, який дійсно привертає увагу глядача і зумовлює наступний діалог з музейним співробітником, виокремленим об'єктом музейних експозицій обрядовий глиняний посуд донині не став. Це спричинено тим, що по-перше, як елемент традиційно-побутової культури українців, він не вивчався окремішньо від неї. По-друге, обрядовий глиняний посуд як музейний

предмет досі не відносять (на мою думку, не заслужено) до групи «унікальних експонатів». Цьому головною причиною є нерозуміння музейниками-експозиціонерами (принаймні, більшістю) значущості таких виробів не лише в експозиції, але і в фондових колекціях загалом. Це в свою чергу пов'язано з тим, що в другій половині XIX – першій половині XX століття, під час потрапляння посудин до музеїв, досить часто не зазначалося про їхнє функціональне призначення у відповідній документації. До того ж, донині збереглася лише частина інвентарних книг українських музеїв, що велися до 1941 року. З 1950-х років, часу початку нових активних поповнень колекцій кераміки, обрядового посуду виготовлялося з кожним роком менше. А той, що «імітував» обрядовий (наприклад, куманці, зооморфні, орнітоморфні та антропоморфні вироби), втратив обрядову функцію.

Про обрядовість того чи іншого виробу можна дізнатися здебільшого з публікацій останньої третини XIX – першої третини XX століття. В науковій літературі про «обрядовий» глиняний посуд не так і багато згадок. Одним з перших про один з різновидів цього посуду — «рюмки-трійчатки» («тройчатки и бублик» (три рюмки вместе)) згадав Лев Соколовський у праці «Гончары в Купянском уезде в 1880 году», перераховуючи типи місцевих глиняних виробів» [4, с. 48].

Етнограф Микола Сумцов у праці «Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)» (1902) звернув увагу на «весільні графіни з левами» й «рюмки-трійчатки» [6, с. 35]. Перші в каталозі етнографічної виставки названо «предметами весільного ритуалу, підсвічника-левами» [1, с. 56–57].

1929 року в статті «Глечик з хрестиком: (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство»)» керамолог Євгенія Спаська зазначила про відсутність наукових праць стосовно сакральної ролі глиняного посуду. Незважаючи на те, що глиняний посуд разом з піччю (вогнем) та стравою (хлібом, кашею, сиром, медом, маком) відіграв певну роль у всіх ритуалах, пов'язаних з життям людини. Зокрема, дослідницею згадано обрядові «горщики з кашею» — бабі од породіллі. Також ті, що розбивають: на хрестинах, а черепки вики-

дають у город, що б гарбузи родили; на Наума, коли дитину починали вчити; коли дитина хворіла або погано росла; на порозі клуні, коли хто вмирав — що б довго не журитися; на весілля. Згадано й нові горщики, що купувалися на кутю та узвар що року; на чарування; посні горщики на весілля; різний посуд, що дарувався родичами Молодій на Великдень, на нове хазяйство; миски на принос — на панахиди, «писані з обох боків»; спеціальні поставці на кутю, на сир; баньки та глечики на святую воду; глечик з «лихтариками» на мед до колива та ін. [5, с. 141].

Того ж року Лідія Шульгіна в статті «Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі» згадала, що на Різдво кутю на покуті ставили у великих «поставцях», які, нагадуючи глибоку миску, належали до фігурного посуду. Здебільшого були з полив'яними, гарно розписаними покриттями, що мали «примхливі вуха». Поставці, як і «миски для приносу», розписували із зовнішнього боку. Всередині здебільшого «писали побілкою хреста». Орнамент поставців, зважаючи на їхній розмір, здебільшого бував рясним та чільним [7, с. 152]. У невеликого розміру «поставцях на сир» у Бубнівці святили сир. Великодним посудом, який спеціально виготовляли в Бубнівці були «пейсахові тарілки». Вони «бувають не дуже великі, плиткі і мають брижастий край, розписують їх скромніше від звичайних мисок» [7, с. 152]. Саме брижасті краї виділяють ці вироби від мисок.

Підсумком згаданих праць про окремі аспекти використання глиняного посуду в обрядах стали дані, згруповані в розділі «Предмети гончарного виробництва в традиційно-побутовій культурі українців» монографії керамолога Олесь Пошивайла «Етнографія українського гончарства. Лівобережна Україна» (1993 рік) [2, с. 258–266]. Хоча дослідник не виокремив умовної групи глиняного посуду «обрядовий».

Більшість із різновидів вищеназваних обрядових глиняних виробів не лише не представлені в музейних експозиціях, але й не виокремлені у фондових музейних зібраннях. Віднайти їх у картотеках надзвичайно складно. Їх виокремлення з-поміж численних керамологічних колекцій — справа майбутнього. Для цього важливо мати не лише описи, але й зображення таких виробів. Зокрема

в статтях, присвячених гончарству Бубнівки, містяться фотографії місцевих «поставців» і «мисок на принос», що дозволяє атрибутувати подібні посудини.

Наведу кілька прикладів стосовно «обрядових» глиняних посудин із зазначенням музею в якому вони зберігаються. Знахідка унікального підписаного (напис засвідчує, що виріб виготовлено 1923 року Мусієм Гавриловичем Можчілем) глиняного глечика — «перепійця» з Постав-Мук (Полтавщина) викликала появу на світ кількох статей автора [8, 9, 10]. Згідно свідчень його власниці Явдохи Курило, цей глечик було виготовлено спеціально для весільного обряду, «передавався він по жіночій лінії і відбув п'ять весіль. У молоді пекли шишки, найбільшу з них клали на перепієць. Горлишко широке, щоб велика шишка була ота. І старший боярин од молодого должен украсти. Найскоріше, саму шишку із перепійця, а буває, хто вспіє й те вхватить. Так вони тоді — война между ними, викуп іде. Перепієць, так як чи пропили чи шось отаке» [8]. Поставмукський перепієць орнаментований значно багатше, ніж звичайний місцевий посуд. Вінця цього глечика особливої форми — фігурні, потовщені, розхилені назовні і значно ширші за пук посудини. Це пов'язано з їх призначенням — на них клали обрядове весільне печиво — шишку (калач) (в Слобожанщині її називали «хліб-перепієць»). Вуха посудини утворене двома переплетеними валиками. Переплетене вухо виробу може бути пов'язане із символікою поєднання двох родів, може означати хрест. До речі, його передавали один одному навхрест.

Ще один відомий мені глиняний глечик-перепієць, який теж зберігається у фондовій колекції Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, також середнього розміру. Тулуб кулястої форми, денце копитцеподібне, шийка довга, вінця потовщені з глибокою, трикутноподібної форми пипкою. Вуха так само виготовлено з двох переплетених валиків. Виріб покрито зеленою поливою. На мою думку, цей також унікальний виріб, що використовувався під час весільного обряду, міг би з успіхом експонуватися і неодмінно викликав би зацікавленість візитерів музею.

В 2015 році вдалося віднайти та атрибутувати унікальний обрядовий виріб — «рюмки-трійчатки» в Харківському історичному музеї. Цегляняні весільні потрійні чарки, зліплені між собою пустим обідком. У всі три рюмки наливали горілки, а весільний гість всі їх випивав із однієї. У книгах надходжень музею вони значаться під номером КС-503 як «подсвечник тройной». Будь-які інші дані відсутні. В результаті візуального і дотикового аналізу було з'ясовано, що цей виріб складається з трьох чарочок, об'єднаних пустотілим обідком («бубликом»), що стоять на трьох ніжках, в яких зроблено ненаскрізні проколи. У цільний виріб ці частини з'єднані шляхом зліплення. В денцях чарок проколені отвори, що входять у бублик таким чином, що рідина, налита в одну чарочку, наповнює всі три. Зовні і з середини виріб не ретельно политий поливою зеленувато-болотного відтінку, що свідчить про додавання в неї для забарвлення окису міді. Розміри виробу: загальна висота — 8,5 см; висота чарочок — 4 см, висота бублика — 1,5, діаметр бублика — 10 см, діаметр краю вінець чарочок — 4,5 см. Вага — 272 грамів. Рідини (води) вміщається рівно 0,1 л. Під час проведення робочого експерименту було з'ясовано, що наливаючи рідину в одну чарочку, вона рівномірно розподіляючись у нижньому пустотілому колі, заповнювала всі три чарочки одночасно. Як і було зазначено Миколою Сумцовим, дійсно можна випити налиту в три чарочки рідину з однієї. Лишень потрібно було не розхлюпуючи піднести «рюмки-трійчатки» до рота і обережно випити їх вміст. Тобто, накладаючи опис М. Сумцова на експонат, можна з великою долею вірогідності стверджувати, що досліджуваний виріб — саме «рюмки-трійчатки» [11].

У фондах Російського етнографічного музею зберігається єдина точно відома миска для поминального обряду («миска на коливо» з Опішного (Полтавщина)), що відрізняється від інших мисок осередку лише наявністю намальованого православного хреста, домінуючого в композиції [3, с. 343].

В цілому ж, у якості основних висновків що до даного дослідження, необхідно відмітити наступне: перед експонуванням обрядового посуду в музеях, спершу необхідно виокремити його серед багаточисельних предметів з глини. Значно полегшить виконання

цього завдання звернення за допомогою до фахівців-керамологів. Використовуючи публікації вчених, наявну інформацію в музейній документації, матеріали польових експедицій необхідно зібрати максимум інформації про роль того чи іншого експонату в обряді. Лише в такому разі кожен предмет матиме науково обґрунтовану «легенду», що неодмінно підвищує привабливість таких виробів для відвідувачів.

Наступне питання — яким чином експонувати обрядовий посуд. Якщо такого посуду кілька одиниць, доречно присвятити йому навіть окрему вітрину стаціонарної виставки. Але, як правило, колекції окремих музеїв містять лише поодинокі екземпляри обрядових виробів. В такому разі їх необхідно виставляти або в контексті гончарської продукції окремого гончарного осередку чи регіону, або в канві висвітлення обряду, в якому вони використовувалися. Переконана, що серед інших глиняних виробів, обрядовим доцільно надавати центральне місце, або ж виокремлювати їх серед інших якимось іншим чином. Важливими будуть і теоретичні матеріали, подані у вигляді лаконічних конкретних текстів біля експонату. Враховуючи успішний світовий музейний досвід, бажаючи активувати культурно-освітній потенціал українських музеїв різного профілю, пропоную розглядати обрядовий глиняний посуд не лише як музейний предмет, але і як інструмент якісної, доступної та різнопланової музейної інформації. Впровадження таких глиняних виробів у експозицію дозволяє не лише покращити показники науково-експозиційної діяльності, але й активізувати увагу відвідувачів до стаціонарних виставок.

Примітки

1. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. — Харьков: Паровая типография и литография М. Зильберберг и с-ва, 1902. — 139 с. Добавление 8 с.
2. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. М. Пошивайло. — К.: Молодь, 1993. — 408 с.

3. Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) [альбом]. / авт.-упоряд Олесь Пошивайло. — Опішне: Українське Народознавство, 2010. — 625 с.
4. Соколовский Л. Гончары в Купянском уезде в 1880 году / Л. Соколовский // Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. — Харьков: типография Губернского правления, 1883. — Вып. II. — С. 33–57.
5. Спаська Е. Глечик з хрестиком: (Етюд з циклу «Чернігівське гончарство») / Е. Спаська // Матеріали до етнології й антропології. — Львів: [з друкарні наукового товариства імені Шевченка] — 1929. — Т. XXI–XXII. — Ч. I. — С. 35–41: іл.
6. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) профессора Н. Ф. Сумцова. // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. Т. 13. / Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. Т. II. — Харьков: Типо-Литография «Печатное дело», 1902. — 57 с.
7. Шульгіна Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі / Л. Шульгіна // Матеріали до етнології. — К. : Всеукраїнська академія наук, 1929. — Т. 2. — С. 111–200.
8. Щербань О. Глиняний перепієць у весільному обряді українців / О. Щербань // Чумацький шлях. — 2008. — № 5. — С. 30.
9. Щербань О. Глечик, що «відбув» п'ять весіль / О. Щербань // Зоря Полтавщини. — 2007. — 23 лютого. — С. 6.
10. Щербань О. Глиняний посуд у весільній обрядовості Полтавщини / О. Щербань / Традиційна культура в умовах глобалізації: проблема збереження і оновлення етнічно-культурної спадщини: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 27–28 серпня 2008 р. — Харків: АТОС, 2008. — С. 105–110.

11. Щербань О. Унікальний слобожанський глиняний виріб / О. Щербань // Доповідь на Міжнародній науковій конференції «Дев'ятнадцяті Слобожанські читання» (20–24 квітня 2015 р., Харків).